

Gerek, Gerekmek ve Gereklilik Çekimi

Mehmet Özmen
(Ankara)

1. Eski Türkçedeki *kergek* kelimesi ve daha sonraki dönemlerde karşımıza çıkan *kerek*, *kerekmez*, *gerek* ve *gerekmek* biçimleri, Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar olan dönemlerde, söz dizimi içerisindeki işlevleri bakımından, ilgi çekici bir gelişim çizgisi göstermiştir. Kelime, bu özelliğinden dolayı dilcilerin dikkatini çekmiş ve üzerinde değişik açılardan değerlendirmeler yapılmıştır. *Gerek* kelimesinin özellikle gereklilik kipiyle olan ilişkisi ve buna bağlı olarak, gerek tek başına gerekse belli fiil şekilleriyle birlikte oluşturduğu “gereklilik” anlamı üzerinde durulmuştur. Biz bu incelemede, asıl olarak, Eski Anadolu Türkçesi döneminden Türkiye Türkçesine kadar olan dönemde, *gerek* (< *kergek*) isminden *gerek-* fiiline dönüşüm ile *gerek* kelimesinin gereklilik kipiyle olan ilişkileri ve söz dizimi içerisindeki yeri üzerinde duracağız.

2. Kökeni: Günümlüz Türkiye Türkçesindeki *gerek* kelimesinin, Eski Türkçedeki *kergek* kelimesinden (*kergek* > *gerek*), *kergek* kelimesinin de *kerge-* fiilinden geldiği kabul edilir (Clauson, 1972, 742, 743; Erdal, 1991, 235; Tekin, 2000, 92). A.von Gabain, “kergek” yanında, metin kaynağını göstermeden, aslında “kargätdi” olabileceğini belirttiği “kargäti” örneğini verir (Gabain, 1988, 80/217). Marcel Erdal verdiği *kargätimiz* örneğinin *kargät(t)imiz* olabileceğini söyler ve *körgäli küsüyü kargäyü* örneğini verir (Erdal, 1991, 235). Ayrıca, Divanü Lügati't-Türk'te bir yerde “yaraşmak” anlamında *kergeyür* biçimini görmekteyiz (Divan. IV, 1986, 303). Kelimenin *kerek* biçimine ise daha Uygur (Clauson, 1972, 742; Erdal, 1991, 235) ve Karahanlı Türkçelerinde rastlıyoruz (Arat, 1979, 239-241; Clauson, 1972, 742). Harezmi, Kuman ve Çağatay Türkçelerinde de *kerek* (Clauson, 1972, 742) biçiminde olan kelime, Anadolu sahasında *gerek* biçimini alır (Tarama Sözlüğü III, 1967, 1658-1659).

Kerek- fiiline ise, *kerekmez* biçimindeki kullanımıyla, Karahanlı Türkçesinden itibaren rastlıyoruz (Arat, 1979, 19241). Kelime, Harezmi Türkçesinde de *kerekmez* biçimiyle kullanılmıştır (Clauson, 1972, 742; Ata, 1998, 221).

Anadolu sahasında da yine *gerek-* fiili, *gerekmez* kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır. Tarama Sözlüğü'nde, taranan kırk üç örneğin kırk ikisi *gerekmez*, biri *gereke*, biri de *gerekmeyen* biçimindedir (Tarama Sözlüğü III, 1967, 1662-1665). *Gereke* biçimi, XVI. yüzyılda Baki'de, *gerekmeyen* biçimi ise, XVII.-XVIII. yüzyıllarda Naima'da geçmektedir. Tarama Sözlüğündeki örnekler, XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar olan metinlerden tarandığına göre, tespit edilebilen örnekler, bu yüzyıllarda, *gerek-* fiilinin, asıl ve yaygın kullanım şeklinin, geniş zamanın üçüncü teklik kişisi olduğunu göstermektedir.

3. Kullanıldığı dönemler ve alanlar: Kelime, Eski Türkçede, *kergek*, *kerge-* (Gabain, 1988, 80/217, 153; Clauson, 1972, 742, 743; Erdal, 1991, 235), Karahanlı Türkçesinde, *kerek*, (Arat, 1979, 239-241; Clauson, 1972, 742), *kerek-* (Arat, 1979, 241), *kerek ... kerek* (Clauson, 1972, 742) biçimindedir. Harezmi Türkçesinde *kerek*, *kerekmez* "it is not necessary", Çağataycada *kerek*, "it is necessary", Kumancada *kerek* "necessary"; Kıpçakda *kerek* "need"; Osmanlıcada, *gerek*, gelecek zaman ve şartla "must", *gerek* "necessary", *gerek ... gerek* "either ... or", *gerekmez* "must not" biçiminde kullanılır (Clauson, 1972, 742). Kelime, tarihi dönemlerdeki bu kullanımları yanında, çağdaş lehçelerde de, *kerek/kirek/gerek* biçimleriyle yaygın olarak kullanılmaktadır (Räsänen, 256, 1969; Sevortyan, 1980, 25-27).

4. *Gerek / gerekmek* ilişkisi: Burada dikkat çeken husus, asıl olarak, Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçerken, çok heceli kelime sonlarında, ikinci hece başlarında, bazı çekim ve işletme eki başlarında karşımıza çıkan *g* düşmesini, *kulgak / kulak* (Arat, 1979, 290-291) ve *yitiğ / yiti* (Arat, 1979, 548) kelimelerinde olduğu gibi, daha erken dönemlerde, *kerek* (< *kergek*) kelimesinde de görüyoruz. Kelime açısından ilginç olan bir husus da, A.von Gabain'in, aslında "kârgâtdi" olabileceğini belirttiği "kârgâti" (Gabain, 1988, 80/217); Marcel Erdal'ın *kârgât(t)imiz* olabileceğini söylediği *kârgâtimiz* ve *körgüli küsüyü kârgüyü* örnekleri (Erdal, 1991, 235) ile Divanü Lûgati't-Türk'te bir yerde "yaraşmak" anlamında kullanılan *kergeyür* biçimlerini (Divan. IV, 1986, 303) bir yana bırakırsak, *kerge-* fiilinin çekimli biçimlerinin yaygın olmamasıdır. Yine aynı konuda dikkat çeken bir husus ise, kelimenin, *gerek-* biçimini aldıktan sonra da, olumsuz geniş zaman çekimi dışında nadir kullanılmış olmasıdır.

Kerek- / gerek- fiilinin nasıl ortaya çıktığı hususu ise pek açık değildir. Fiil şekli, *kerge-k* > *kerek* gelişimi sürecinde, kelimenin *kergek-* biçimini göremediğimize göre, kelime sonu fiilden isim yapma eki *-k*'nin, fiilden fiil yapma eki *-k-* olarak algılanmasıyla ortaya çıkmış olmalıdır; ancak, ilginç olan, *kerek-* ve *gerek-* fiil şekillerinin, asıl ve yaygın olarak, *-mez* ekiyle

kullanılmış olmasıdır. Ayrıca, metinlerde tespit edilemeyen *kergek-* fiilinin olup olmadığını ise bilemiyoruz.

5. *Gerek-gereklilik* ilişkisi: Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde müstakil bir gereklilik eki bulunmadığı için, bu ihtiyaç Eski Türkçe döneminde *kergek/kerək*, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ise *gerek* kelimelerinden yararlanılarak karşılanmıştır. Bunun için, *gerek* kelimesinin, değişik ilişkiler içerisine girdiğini görüyoruz:

5.1. Eski Türkçe Dönemi: Clauson, *kergek* kelimesinin mastarlardan, *-mİş*, *-gU* sıfat-fiillerinden ve şarttan sonra gelerek, “gereklilik” anlamını verdiğini belirtir. Ayrıca, *kergek + bol-*, *kergek + er-* biçiminde oluşan kullanımlara da örnekler verir (1972, 742). A.von Gabain de yazmaların çoğunun *kergek* ile *-mİş* şeklini yan yana getirdiğini belirtir ve *-gü kerkək*’e gereklilik anlamı verir (Gabain, 1988, 83). Şinasi Tekin de “-miş kerkək, -gü kerkək, -gü lüg ermiş” biçimindeki kullanımları gereklilik çekimi olarak kabul eder (Tekin, 1976a, 170). Yine değişik Uygur metinlerinde de *-mİş kerkək* (Tekin, 1976b, 407; Kaya, 1994, 61/3-2, 63/8-14, 70/24-24, vb.; Barutçu Özönder 1998, 153-154), *-gU kerkək* (Barutçu Özönder 1998, 153-154), *-mAk kerkək* (Barutçu Özönder 1998, 153-154) yapılarının kullanıldığını görüyoruz.

5.2. Karahanlı Türkçesi: Ercilasun’a göre Kutadgu Bilig’de gereklilik eki *-gU*’dur. Bu konuda, “Her ne kadar teklik üçüncü şahsın dışında, doğrudan doğruya bu ekle meydana getirilmiş örneklere rastlamıyorsak da ‘-malı, -meli’ anlamına gelen bol örnekleriyle *-gU*, KB’de tam bir gereklik eki hüviyetindedir.” demektedir (Ercilasun, 1984, 148). Ercilasun’a göre, gereklilik ifadesinin iki yolu daha vardır. Bunlardan biri *-gU kerek* yapısıdır, diğeri “(kerek + ...) *-sa/-se*” yapısıdır (1984, 149-151). Yine Ercilasun’a göre, *-gU* gereklilik anlamını muhtemelen, kendisinden sonra gelen *kerək*’in düşmesi sonucu, *kerək*’in anlamını *-gU*’nun üstlenmesiyle oluşmuştur (1984, 150). Hacıeminoğlu da Karahanlı Türkçesindeki gereklilik çekiminin *-gU* ekleri ile yapıldığını, bunun yanında *-gU kerek / kerek ... -sA* şekillerinin de mevcut olduğunu belirtir (Hacıeminoğlu, 1996, 193-194).

5.3. Harezmi Türkçesi: Eckmann, Harezmi Türkçesinde, gereklilik ifadesinin *-gU + şahıs zamiri* ile yapıldığını belirtir (Eckmann, 1979, 218); ancak, Harezmi Türkçesinde, bunların *-gU + kişi eki* yapısı dışında da gereklilik ifadesi için farklı yapılar bulunmaktadır. Harezmi Türkçesinde, dizinlerden hareketle yaptığımız metin taramalarında şu örnekleri tespit ettik:

-mAk kerek (Ata, 1997, k. 8v21, 42v20, 45v7, 73r13, 82r7, 116r20, 117r2, 135v3, 167v8; Ata, 1998, 220, k. 4-6, 16-8, 23-10, 33-7, 34-13, 111-6,

137-6, 145-16, 146-10,11, 191-2, 192-13,14,15, 223-1,7, vb.'leri, Eckman, NF'de ilgili yaprak ve satırlar.)

-*mAkñ kerek* (Ata, 1998, 290-11,12,13, Eckmann, NF'de ilgili yaprak ve satırlar).

-*sA kerek* (Ata, 1997, 11v17).

kerek, ... -*sA* (Ata, 1997, 127v21; Ata, 1998, 176-14, 382-8, Eckmann, Nehcü'l-Feradis'te ilgili yaprak ve satırlar).

5.4. Kıpçak Türkçesi: Kıpçak Türkçesinde, *kerek/kirek* kelimesinin çok seyrek kullanılması ilgi çekici bir durumdur. A.von Gabain, Codex Cumanicus'un Dili'nde (1979, 107-109), Ali Fehmi Karamanlıoğlu Kıpçak Türkçesi Grameri (1994, 116-136) ile Gülistan Tercümesi'nde (1989, LXVI-LXXV) gereklilik üzerinde durmamışlardır. Gülistan Tercümesi'nin dizininde ise, sadece "kirekmes" ve kirekli" kelimeleri bulunmaktadır (Karamanlıoğlu, 1989, 304). K.Grönbech, Kuman Lehçesi Sözlüğü'nde, *kerek*'e "Gerek, gerekli olan" anlamını vermiştir. Grönbech, "anga kerek tört neme: burun kaygırmah kerek anga kirti köngül-bile kensi yazuhung üçün", "kerek bizge sağışlamaga neçik", "kerek kim biz köngül közi-birle bakkay-biz", "anar... övünçli tabunmakımız kerek turur", "kerek-tir-biz Chirtus-bile tözme" cümlelerinde, *kerek*'e ilgili olduğu fiil şekliyle birlikte -*malı/-meli* anlamı vermiştir (Grönbech, 1992, 98). Yine burada da, *kerek*'in genellikle -*mak/-mek*'ten sonra geldiği dikkat çekmektedir. Sevortyan, -*sA* gerek'in, Oğuzca yanında, Kıpçakçada ve diğer lehçelerde de -*mAlI* anlamında kullanıldığını belirtmektedir (1980, 26).

5.5. Çağatayca: Çağataycada da şart çekimi ile kullanılan kérek "gerek, lazım" kelimesi gereklilik bildirmektedir (Eckmann, 1988, 123).

5.6. Eski Anadolu Türkçesi: Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili çalışmalarda, gereklilik ifadesi için hangi yollara başvurulduğu, *gerek* kelimesinin, hangi fiil şekilleriyle birlikte kullanıldığı, hangi anlamlara geldiği değişik yönleri ile incelenmiştir.

Muharrem Ergin, Dede Korkut'ta ayrı bir gereklik şekli ve ekinin olmadığını, gereklik ifadesinin asıl fiillerin çeşitli şekillerine *gerek* kelimesi eklemek suretiyle karşılandığını belirtir ve -*sA gerek* yanında -*mAk gerek* kullanımlarına örnekler verir (Ergin, 1963, 465).

Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesinde, gereklilik için ayrı bir ekin bulunmadığını, gereklilik ifadesinin umumiyetle, dilek-şart kipine *gerek* kelimesinin eklemesiyle karşılandığını, bunlardan bir kısmının ise, gelecek zaman anlamı verdiğini belirtir (Timurtaş, 1977, 132).

Tarama Sözlüğü VII Ekler'de *-sa gerek (-se gerek)* yapısına, "1. -malı / -meli, -sa yeri var. 2. -acak" anlamları verilmiştir (1974, 249-250).

Zeynep Korkmaz, Marzubân-nâme Tercümesinde, 'gereklilik kipinin -A eki ile kurulan ve şahıs ekleri alarak çekime giren fiillerden sonra *gerek / gerekdür* kelimesi gelince, istek-emir kipinin gereklilik kipine dönüştüğünü ve çekimin bütün şahıslarda yapıldığını belirtir. Korkmaz, ayrıca, *-mAk gerek / gerekdür* biçiminin de gereklik ifadesi için kullanıldığını, ancak, bunun yalnızca üçüncü kişilerde ve "gayri şahsî ifadelerde" yer aldığını belirtir (Korkmaz, 1973, 171-172).

Mehmet Özmen, Ahmed-i Dâ'î Divanı'nda gereklilik için müstakil bir ek olmadığını, gereklilik anlamının, "*-sa/-se şart, -mak/-mek isim-fiil, -up/üp zarf-fiil* eklerinden sonra *gerek* kelimesi getirilerek" verildiğini belirtir. Bunun yanında, isimlerden sonra gelen *gerek* kelimesinin, kimi zaman "olmalı/olmalıdır" anlamı verdiğini de belirtir (Özmen, 2001, 339-340).

Muzaffer Akkuş, Türk Dil Kurumu'nun 2000 Yılında Çeşme'de düzenlediği Dördüncü Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda sunduğu bildiride, gereklilik eki üzerinde durmuş, *gerek* ile kurulan ve gereklilik anlamı veren, *-A + gerek, -sA gerek, -mİş gerek, -mAk gerek* yapılarına, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden ve Nehcü'l-Feradis'ten örnekler vermiştir. Akkuş ayrıca, gelecek zaman ifade eden, *-sA gerek* kullanımlarına da örnekler vermiştir (Akkuş, 2000).

6. *Gerek*'in birlikte kullanıldığı unsurlar: *Kergek > kerek > gerek* gelişimini gösteren *gerek* kelimesi, Eski Türkçe döneminden beri, hem tek başına ve yaygın bir biçimde "gerek, lâzım, gerekli, muktezi" anlamlarıyla isim cümlelerinde yüklem ismi oluşturmuş hem de bazı fiil işletme ve çekim ekleriyle birlikte kullanılarak "gereklilik" kipi işlevinde kullanılmıştır:

Eski Türkçe döneminde, *-mİş kergek, -gU kergek, -sAr kergek, -mAk kergek*; Karahanlı Türkçesinde, *-gU kerek, kerek ... -sA Harezmi Türkçesinde, -mAk kerek, -mAkñ kerek, -sA kerek / kerek, ... -sA*; Kıpçak Türkçesi *-mAk kerek*; Çağataycada da *-sA kerek*; Eski Anadolu Türkçesinde, *gerek, -sA gerek, -mAk gerek, -A gerek, -Up gerek, -mİş gerek* biçiminde kullanılmıştır.

Gerek'le birlikte kullanılan unsurlar, değerlendirildiğinde ise şunları görmekteyiz: *-mİş* sıfat-fiil veya belirsiz geçmiş zaman, *-gU* sıfat-fiil, *-sA* şart, *-A* istek, *-Up* zarf-fiil, *-IsAr* gelecek zaman, *-mAk* isim-fiil ekidir. Clauson, bunlardan *-mİş*'i ve *-gU*'yu sıfat-fiil saymaktadır. *-gU*'lar ise Ercilasun'a göre gereklilik ekidir. İlginç olan, isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil ve kip eki gibi değişik nitelikteki eklerin, aynı veya benzer görev için yan yana kullanılmış olmasıdır.

7. Fiil unsuru ile *gerek* arasındaki anlam ve yapı ilişkisi:

Gerek kelimesinin *gereklilik* kipini karşılamak üzere, bir fiil unsuru ile birlikte oluşturmakta; ancak, görünürde, bilinen hiçbir sözdizimsel birliğe de girmemektedir. Bu durum, bu yapının, yüklemine, *kergek / kerek / gerek* kelimesinin öznesini ise, *-mAk, -gU, -mİş, -A, -sA, Up, -IsAr*'ın oluşturduğu fiilimsi grubu veya cümle olan bir sözdiziminden gelmektedir. Diğer bir deyişle, yapı ilişkisi açısından bakıldığında, *kergek, kerek* veya *gerek*'in isim cümlesinin yüklem ismini, ister şart, ister belirsiz geçmiş zaman, ister *-gU* sıfat-fiili ve *-mAk* eklerinden birini almış unsurlar olsun, başlangıçta tümünün özne görevinde olduğunu, *gerek* anlamının bunların oluşturduğu kelime grubu veya cümleye isnat edildiği, *gerek* kelimesinin taşıdığı kavramın bu unsurlarda olması gerektiği bildirilmiştir; ancak, zamanla, bu kullanım biçimleri kalıplaşmış ve *gerek* kelimesi, fiil unsuruyla birlikte yüklemi oluşturmuştur.

7.1. *-mAk gerek*: Kaynaklarda, *-mAk gerek* yapısındaki cümlelerde, *-mAk*'la *gerek*'in ilişkinin yeterince irdelenmediği, *-mAk gerek*, *gereklilik* anlamı verir denmekle yetinildiği, bunlara söz dizimi açısından bakıldığında birlikte mi yoksa ayrı unsurlar olarak mı alınması gerektiği hususu üzerinde yeterince durulmadığı görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu konuya Zeynep Korkmaz'la Musa Duman değinmiş, Korkmaz, Marzubân-nâme Tercümesi'nde, *-mak gerek*'lerin üçüncü teklik kişilerini "gayri şahsi ifadeler" olarak tespit ederken (Korkmaz, 1973, 172), Musa Duman, Vasiyyet-name incelemesinde, *gerek*'i yüklem, *-mAk*'ın oluşturduğu isim-fiil grubunu da özne olarak değerlendirmiştir (Duman, 2000, 53).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, *-mAk gerek* bir bütündür. *-mak gerek*'in üçüncü teklik kişileri de, genellikle, şahıssız genel kullanımlardır. Şahıssız genel kullanım özelliği taşıyan cümleler, ilk bakışta, *-mAk*'lı unsurun özne, *gerek*'in yüklem olduğu izlenimini doğurmaktadır. Bunu, "zemherîr okı güneş kalkanın deldi geçer/ pes çukal geymek gerek zîra kılıç teg kış gelür" beytindeki *Çukal geymek gerek* "Çukal giymeli" cümlesinde görmek mümkündür. Cümleye bakıldığında, "gerek" yüklem, "çukal geymek" özne olarak görülmektedir; ancak, *-mAk gerek* tipindeki cümleler genel olarak incelendiğinde, *-mAk* ekiyle *gerek*'i birlikte almak gerektiği, bu tür cümlelerin genellikle, *gereklilik* kipinin üçüncü teklik kişi kullanımındaki öznesiz genel kullanıma karşılık geldiği anlaşılmaktadır. "zemherîr okı güneş kalkanını deldi geçer / pes çukal geymek gerek zîra kılıç teg kış gelür (Dâ'i, 319/3)" beytindeki "pes çukal geymek gerek" cümlesinde, her ne kadar, "çukal geymek" özne "geymek" de yüklem gibi görünse de, "geymek gerek" yüklemidir ve cümle öznesizdir. Yani, *gerekliliğin*, öznesiz genel kullanımının karşılığıdır.

Bunun yanında, *-mAk gerek*'le oluşturulan yüklemlerin ayrıca özne aldığı durumlarla da karşılaşmaktayız “Beyrek aydur: Baba maña bir kız alı vir kim men yirüinden turmadın ol turmak gerek, men kara koç atuma binmedin ol binmeñ gerek, men karımuma varmadın ol maña baş getürmek gerek, bunuñ gibi kız alı vir baba maña didi (Dede Korkut, 124)” cümlesindeki, “Ol, turmak gerek.”, “Ol, binmeñ gerek.”, “Ol, maña baş getürmek gerek” cümlelerinde “ol”lar özne, “turmak gerek”, “binmeñ gerek”, “baş getürmek gerek”ler de yüklem görevindedir. Yine “Baba bu sözi sen maña dimemek gerek idüñ (...) (Dede Korkut, 186).” cümlesinde de “sen” özne, “dimemek gerek idüñ” kısmı ise yüklemidir.

-mAk gerek'le oluşturulan gereklilik çekimlerinde, genel olarak üçüncü teklik kişiler, seyrek olarak diğer kişilerin kullanılmaktadır. Üçüncü kişi kullanımlarında, *-mAk*'ın oluşturduğu isim-fiil grubunun özne olmadığı, *-mAk gerek*'i gereklilik eki olarak birlikte almak gerektiği de açıkça görülmektedir:

7.1.1. Öznesiz *-mAk gerek*'li kullanımlar:

Bu tedbire bir çäre itmek gerek
Atam çuymadın yola *gitmek gerek* (Süheyl, 455-3824).

Gönülden zulmeti sürmek *gerekdür*
Beni Hürşide *irgürmek gerekdür* (Hürşid-nâme, 203-1986)

imdi bugün seni *öldürmek gerek*
nitdüğini (saña) *bildürmek gerek* (Darîr, 145-136).

7.1.2. Öznesi olan *-mAk gerek*'li kullanımlar: *-mAk gerek*'li kullanımlarda, özne bütün şahıslarda bulunabilmektedir; ancak, üçüncü kişiler dışındaki diğer kişilerde, kişi ifadesi, her zaman, kişi eki ile verilmemekte, yüklemi üçüncü teklik kişi görünümünde olan cümlelerin gerçek kişileri, özne durumundaki zamirler veya iyelik ekleri aracılığı ile de sezdirilebilmektedir. “Ki biz bu aracuñda konmañ gerek / Ki hem maşlahat bu durur yigrek (Süheyl, 254-888)” beytindeki “Biz bu aracuñda konmañ gerek” cümlesinde, yüklem üçüncü teklik kişi olmakla birlikte, öznenin “biz” olması, çekimdeki kişinin birinci çokluk kişiyi anlattığı anlaşılmaktadır. Yine “Gözünü vü avcuñı açmañ gerek/ Bağışlamak u mālî şaçmañ gerek” beytindeki “Gözünü vü avcuñı açmañ gerek” cümlesinde, yüklem üçüncü teklik kişi olmakla birlikte, iyelik ekleri, asıl kişinin ikinci teklik kişi olduğunu göstermektedir.

Er evvel kendüden turmak gerekdür

Pes andan 'ışka *el urmak gerekdür* (Hürşid-nâme, 184-1504).

dâ'iyâ dünya denîdür sat anı bir kadehe

her ki 'arîfdür *anuñ himmeti merdâne gerek* [Onun himmeti merdane olmalı] (Dâ'î, 140-122/7).

Allâh u ta'âlânuñ *taqdîri* oldur kim ol Rasûl-i âhîru'z-zamân ol Ihsak peygâmbâr soyından cihâna gelmeye, illâ 'arab cinsinden *evlenmek gereksin*, didi (Siretü'n-Nebî, 20a-13)

Her birimiz göçüp bir iklîme gitmek gereküz didi (Siretü'n-Nebî, 199b-14).

7.2. -A *gerek / gerek ...* -A: Eski Anadolu Türkçesi döneminde, gereklilik ifadesi için yaygın olarak kullanılan fiil şekillerinden biridir. Bu yapıda, istek eki alan fiil unsuru başta, *gerek* kelimesi sondadır, ancak bunun yanında, *gerek* kelimesinin başta, istek eki alan fiil unsurunun sonda bulunduğu biçimlerle sıklıkla karşılaşırız. Bu yapılar, manzum metindeki devrikleme olarak da kabul edilebilir; ancak, bu devrik yapılarla, hem metinlerin manzum oluşuyla açıklanamayacak kadar sık rastlanmakta, hem de manzum metinler yanında mensur metinlerde de karşılaşılmaktadır. Ahmed-i Dâ'î Divanı'nda kullanılan 11 adet -A *gerek* yapısının dokuzunda, *gerek* kelimesinin başta, istek eki almış fiil unsurunun sonda bulunması da, bu konuda bir fikir verebilir. Benzer bir durumla, Karahanlı Türkçesinde, şart ekiyle kurulan gereklilik ifadesinde de karşılaşırız. Bu ifadelerde de *kerek* kelimesi önde, -sA şart ekini alan fiil sonda bulunabilmektedir (Ercilasun, 184, 150-151; Hacıeminoğlu, 1996, 94).

İstek eki ve *gerek* kelimesiyle oluşturulan gereklilik çekimlerinde, ağırlıklı olarak üçüncü teklik kişiler kullanılmıştır.

Bugün ben *katuñda gerek oturam*

Çadeh şunar iseñ bile götürem (Süheyl, 303/1614)

İstayam lebleri tabîbümdür

hâlümü ben *soram hakîme gerek* (Kadı, 431-1110/3)

çü tabîbi cânuñ oldur zikirüm ger em dir ise

gönüli rızasıyîçün ol eme *ölem gerekdür* (Kadı, 366-944/4)

Yakıncağ bulduğımı Hak'ı

Gerek bilesin kâbe kâvseyni okı (Süheyl, 204/139)

hak çün irtürür dilberi kemâle gerekdür
bir bâd-ı hevâ göfûli kim *ala gerekdür* (Kadı, 1980, 474, 1214/1).

saķi *gerek lâtif ola* güyende hem zarîf
mutrib daķı habîb ü nedîmüñ güzîsin (Dâ'î, 2001, 135/8)

Ki üşte dilegüñ ile bilevüz
Ve lîkin *gerek aşlufı bilevüz* (Süheyl, 1991, 440/3608)

Şâh-ı Hâverân'a *gerek ıresiz*
Ne kim añladuñuz haber viresiz (Süheyl, 1991, 517/4754)

çü gülde hüsn-i cemâlini dilbertüñ yazalar
hatın görürler ise kamular *gerek ezeler* (Kadı, 35- 88/1)

Yâ Seyyid-i Haram bu 'avratdan baña gümân geldi, bu sebebden ki ben
kara gişiyem, benüm oğlançuklarum daķı *gerek* qaracalar *ola* (Siretü'n-Nebî,
170a-4/5)

Benî Sa'd kabilesinden *gerek* bir hatun gişi *gele* (Siretü'n-Nebî, 105a-
6/7).

Anuñ ümmeti, *gerek* çeri *olalar*, mülk *açalar*, melikden tâc ve taht
alalar (Siretü'n-Nebî, 25b-13).

7.3. *-sa gerek*: Bu fiil şekli de aslında, “fiil unsuru + gerek” biçiminde kurulan diğer cümlelerde olduğu gibi, fiil unsurunun özneyi, *gerek*'in yüklemi oluşturduğu bir birleşik cümle kalıplaşmasından gelmektedir. *-sa* ile kurulan dilek şart cümlesiyle, yüklem ismi *gerek* olan isim cümlesinin oluşturduğu şartlı birleşik cümlede, *-sa* ile *gerek*, zamanla kalıplaşarak *-sa gerek* biçimiyle gereklilik eki durumuna gelmiştir: “*ol gizli rāzı halka bugün söylesem gerek / ol leb kim anda remz ile bir gizli rāz var*” (Dâ'î, 87-41/1) beytindeki “*ol gizli rāzı halka bugün söylesem gerek*” cümlesinde, “*ol gizli rāzı halka bugün söylesem*” dilek-şart cümlesi, “*gerek[dür]*” kısmı ise isim cümlesidir. Ayrıca bu ilişkide, *-sa* dilek şart cümlesi, *gerek* isim cümlesinin öznesi durumundadır; ancak, kalıplaşma sonucu, “*söylesem gerek*” yüklem olmuştur.

-sa gerekli yapılar, gereklilik anlamında kullanılmakla birlikte, gerek Eski Anadolu Türkçesi döneminde gerekse, Osmanlı Türkçesi döneminde, gelecek zamanda anlamında kullanıldığını da görüyoruz (Timurtaş, 1977, 132; Duman, 2000, 51; Akkuş, 2000).

Aña ki 'ışkuñi iriše bir ada *irse gerek*
Kişi ki ide özin murāda *irse gerek* (Kadı, 195-495/1)

ol leb anda remz ile bir gizli rāz var
ol gizli rāzı halka bugün *söylesem gerek* (Dâ'î, 87-41/1)

sen süleymāna nedim olsa gerek hür u melek
yoħsa her mür melāh yā haşerātı n'iderüz (Dâ'î, 121- 91/3)

saçuñ sevādı gördi gönül esir oldu
mukayyed olsa gerekdür düşen bu sevdāya (Dâ'î, 143- 128/3)

ol şeyh-i muhakkikki bilür on iki 'ilmi
hakka yüzüñi görse gerek varın unıda (Dâ'î, 148, 135/8)

7. 4. –*Up gerek*: Bu yapı muhtemelen, belirsiz geçmiş zaman görevinde kullanılan “-updur/-üpdür gerek”ten gelmekte ve –*mış gerek* yanında ikinci bir anlatım yolunu oluşturmaktadır. Seyrek olarak kullanılan bu fiil şeklinin bir örneğini, ilk olarak, Ahmed-i Dâ'î Divanı'nda tespit etmiştik (Dâ'î, 10-4/18, 340). Bir örneğini de Kadı Burhaneddin Divanı'nda tespit etmiş bulunuyoruz.

yoluña varlığı *koyup gerek* ki sobet idem
muhib ki ire habibine ne hicāb gerek (Kadı, 492/5)

gölgeñ cihāna çetr-i hümāyün olup gerek
halk üzere sāye-bān ide perr-i hümāsını (Dâ'î, 10-4/18).

7.5. –*mış gerek*: Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde –*mış gerek* kullanımı oldukça seyrek kullanılmaktadır: “Eli ardın ağzına dutmuş gerek”, “İki batman buğday virmiş gerek”, “Namazı döndermiş gerek” (Akkuş, 1995, 251).

7.6. *gerek ... -IsAr*: Diğer kaynaklarda rastlayamadığımız bu fiil şeklinin bir örneğini Kadı Burhaneddin Divanı'nda tespit ettik:

apardı şehā zülfi yüzüñden seheri yil
her yile *gerek uçmayısar* bâz ahu noldı (Kadı, 163- 407/11).

8. *Gerek*'in *olmalı* anlamında kullanımı: Kimiz zaman, “gerek”le oluşturulan isim cümlelerinde, “gerek”in, kendisinden önce gelen isim unsuruyla

birlikte yüklemi oluşturduğunu ve tıpkı “olmak” yardımcı fiili gibi, “olmalı/olmalıdır” anlamıyla kullanıldığını görmekteyiz: “baña yine tutağufından şerâb-ı nâb gerek / dirîğ olmayısar ger ciger kebâb gerek (ciğer, kebab olmalı) (Kadı, 194-492/1)” beytindeki, “Ciger kebâb gerek” cümlesinde, “ciger” özne, “kebâb gerek” ise yüklemidir. “kanı ol gözleri hüniki bize bâde şuna / zîra sâkî olanuñ gözleri mestâne gerek [saki olanın gözleri, mestâne olmalı] (Dâ’î, 140-122/4) beytindeki “Sâkî olanuñ gözleri mestâne gerek” cümlesinde, “sâkî olanuñ gözleri” özne, “mestâne gerek” ise yüklemidir.

gözüme ger basar ise yüzüñ ayağ
nisâr içün yaşum incü yüzüm zer-âb gerekdür (Kadı, 194-492/3)

Kişi yolda izde ifien sağ gerek [Kişi, yolda izde çok sak olmalı]
Niçeme acı gelse söz hağ gerek (Süheyl, 354-2362).

cân milkini musahhar iden saltanat sentüñ
kim hüsn ilinde beglik iden mu’teber gerek [hüsn ilinde beylik eden,
muteber olmalı] (Dâ’î, 151-140/4)

9. *Gerek*’in nesne alması: Dikkat çeken hususlardan biri de yüklem olarak kullanılan *gerek* kelimesinin nesne almasıdır. Yunus Emre’nin “İşkun aldı benden beni bana seni gerek seni / Ben yanaram düni günü bana seni gerek seni (Timurtaş, 153/175)” matlalı şiirinin rediflerinden bildiğimiz bu kullanım biçiminin birer örneğini de Süheyl ü Nev-Bahâr’da ve Ahmed Fakih’in Kitâb u Evsâfi Mesâcidi’s-Şerife’inde görüyoruz. Burada dikkat çeken bir husus da, nesnenin, sen zamirir olması:

Nite olısar baña seni gerek
Koyam anı bir yaña seni gerek (Süheyl, 554-5307)

İlâhî saña sığındum elüm al
Seni gerek gerekmez milk il mâl (Fakih, 42-333)

10. Yüklemeleri bakımından “fiil unsuru + gerek”li cümleler: *Gerek*’le kurulan cümlelerin isim cümlesi mi yoksa fiil cümlesi mi oldukları, ilk bakışta zor anlaşılmaktadır. Önce -A, -mİş, -sA almış unsurlarla *gerek* kelimesinin birleşmelerini, mevcut kelime gruplarından biriyle açıklamak mümkün değildir. Kaldı ki bu ekler arasında nitelik birliği de yoktur. -mAk isim-fiil eki, -mİş hem sıfat-fiil hem de bildirme kipi eki, -gU sıfat-fiil eki, -A tasarlama kipi eki, -sA tasarlama kipi ekidir. Birer örneğini Kadı Burhaneddin Divanı’nda ve

Ahmed-i Dâ'î Divanı'nda tespit ettiğimiz (Kadı, 492/5; Dâ'i, 10-4/18) *-Up gerek*'teki *-Up* ekinin ise *-UpdUr* belirsiz geçmiş zaman ekinde geldiğini kabul ediyoruz. *Gerek ... -IsAr*'ı ise, Kadı Burhaneddin Divanı'nda bir yerde tespit edebildik (Kadı, 163-407/11). Bütün fiil şekillerinde, bir kelime grubu değil bir kalıplaşma söz konusudur. Başlangıçta, *kergek*, *kerek* veya *gerek*'in isim cümlesi yüklemi olduğu, kendisinden önce gelen isim-fiil, sıfat-fiil veya kip eki almış unsurların ise, özne konumunda olduğu, sonradan, kalıplaşarak fiil oluşturdukları anlaşılmaktadır.

İsim cümlelerinin belirgin özelliği nesne almamalarıdır. Oysa bu tür cümlelerde nesne bulunmaktadır. Bunun için, *gerek* ile kendisinden önce gelen fiil unsurunun birlikte düşünülmesi gerekmektedir; zira, *gerek*'ten önce gelen sıfat-fiil veya isim-fiil durumundaki unsurlar kelime grubu sayılsa bile, kip eki alan fiil şekillerini gerekten ayrı düşünmek mümkün değildir. Ayrıca, "fiil unsuru + gerek" biçiminde oluşturulan fiil şekilleri, anlam ve sözdizimi açısından değerlendirildiğinde de bunların "-mAlI" gereklik eki karşılığında kullanıldığı ve yüklemi "fiil unsuru + gerek" biçiminde oluşturulan cümlelerin fiil cümlesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür cümlelerin isim cümlesi kökenli olmaları ve *vermek gereksin* türündeki yüklemeler, bu cümlelerin fiil cümlesine dönüşmüş cümleler olduğu gerçeğini değiştirmez.

11. *Gerek*'le oluşturulan farklı birlikler arasında anlam farkı: *Gerek* kelimesi, Türkçenin değişik dönemlerinde ve sahalarda, çok farklı fiil şekilleriyle bir araya gelerek, gereklik anlamını ifade etmiştir. Bu fiil şekillerinin *-mAk* isim-fiil, *-A* istek eki, *-sA* şart eki, *-mİş* sıfat-fiil kökenli kip eki gibi birbirlerinden farklı karakterdeki eklerle birleşerek, gereklik anlamını ifade etmiştir. Tespit edebildiğim kadarıyla, bu kullanımlar arasında, anlam farkı olup olmadığı üzerinde durulmamıştır. Bu bildirinin sınırları içerisinde böyle bir inceleme yapabilmek imkânı bulunmadığı için üzerinde durulmadı; ancak, aralarında, mutlak gereklik, tavsiye niteliğinde gereklik, içinde ihtimal barındıran gereklik gibi anlam ayrılıklarının olduğu anlaşılmaktadır.

12. *Fiil unsuru + gerek*'li yapılar arasındaki sıklık derecesi:

Kadı Burhaneddin Divanı'nda, asıl ve yaygın olarak, tek başına *gerek*, çok az olarak *-A gerek*, çok seyrek olarak da *-sA gerek* kullanılmıştır (Ergin, 1980).

Süheyl ü Nevbahâr'da, yaygın olarak, *-mAk gerek*; yaklaşık, *-mAk gerek*'in üçte biri kadar, *gerek ... -A / -A gerek*; seyrek olarak *gerek*, çok seyrek olarak da *-sA gerek* kullanılmıştır. Ayrıca, Süheyl ü Nevbahâr'da, *gerek ... -A*'nin, *-A gerek*'ten daha sık kullanıldığı da görülmektedir (Dilçin, 1991).

Ahmed-i Dâ'î Divanı'nda, 67 *gerek*, 8 *gereksin*, 4 *gerekdür*, 3 *gerekse*, 1 *gerek mi* olmak üzere, toplam 83 *gerek*; 9'u *gerek ... -A* olmak üzere, 11 adet *-A gerek*; 9 adet *-sA gerek*, 3 adet *-mAk gerek*, 1 adet *-up gerek* kullanılmıştır (Özmen, 2001).

Marzuban-nâme: 19 adet *-mak/-mek gerek*; 5 adet *gerek*, 1 adet *gerekdür*, 1 adet *gerek ise* olmak üzere, toplam 7 adet *gerek*; 3 adet *-sA gerek*, 1 adet *-A gerek*. Bunların yanında, ilginç bir şekilde, tıpkı Karahanlı Türkçesindeki *gerek ... -sA* yapılarında olduğu gibi, 6 yerde, *gerek ... -A*, bir yerde de *gerekdür ... -a/-e* yapısı kullanılmıştır (Korkmaz, 1973).

Nazmü'l-Hilâfiyyat Tetrcümesi: 3 adet *-mAk gerek*, 1 adet *-sA gerek* (Bilgin, 1996).

Dede Korkut: 8'i *-mAk gerek*, 1'i *-mAk gerekdür* olmak üzere, 9 adet, *-mAk gerek*; 7 adet *gerek-ise*, 8 adet *-sA gerek*, 2 adet *gerek ol* kullanılmıştır. Ayrıca, Dede Korkut'taki sekiz adet "*-sA gerek*"ten bazılarının gelecek zaman olarak da kabul edilebileceğini belirtelim (Ergin, 1989, 101, 102, 102, 241).

Bu sonuçlar, sıklık oranının eserden esere değiştiğini, bazı eserlerde bazı fiil şekillerinin daha sık kullanıldığını, bazılarında ise, bazı fiil şekillerinin birbirine yakın sıklıkta kullanıldığını görmekteyiz; ancak, genel olarak değerlendirildiğinde, en çok, *gerek*, *-mAk gerek* ve *-A gerek*'in kullanıldığı, *-sA gerek*'in daha seyrek, *-miş gerek*, *-Up gerek* ve *-IsAr gerek*'in ise çok seyrek kullanıldığını görmekteyiz.

13. Türkiye Türkçesinde *gerek*'li anlatımlar: *Gerek*'le oluşturulan anlatımlar, *-mAlI* ekinin yanında bugün de oldukça sık kullanılmaktadır; ancak, bugün daha çok tek isim cümlesi kullanımlarıyla ve *-mAm gerek*, *-mAn /-mAnIz gerek*, *-mAsı gerek /-mAk gerek*, *-mAmIz gerek*, *-mAnIz gerek*, *-mAlArI gerek* biçimindeki "*-mA + iyelik eki + gerek*" yapısındaki kullanımlar dikkat çekmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, gramer kitaplarına bu kullanım biçimine yer verilmemiştir.

14. Sonuç olarak, *kereğ* kelimesinin *kerge-* fiilinden geldiğini, kelimenin daha Uygur ve Karahanlı Türkçesi döneminde *kerek* biçimini aldığını biliyoruz. *Kereğ* > *kerek* gelişimi esnasında, kelime sonundaki fiilden isim yapma eki *-k*'nin, fiilden fiil yapma eki olarak algılanmasıyla ortaya çıktığını kabul ettiğimiz *kerek-* fiilini de, yine Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren görüyoruz. Kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde *gerek* ve *gerek-* biçimini almıştır. *Kerek-* / *gerek-* fiilinin dikkat çeken özelliği ise, Orta Türkçe döneminde asıl olarak *-mAz* ekiyle kullanılmasıdır. Bu yaygın kullanım şekli, Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesi sonlarına kadar devam etmiştir.

Kergek / kerek / gerek kelimesinin birlikte kullanıldığı isim-fiil, sıfat-fiil ve kip ekleriyle olan anlam ve yapı ilişkisi incelendiğinde, fiil unsuruyla *kergek / kerek / gerek* kelimesinin başlangıçtaki ilişkilerinin, isim cümlesi esasına dayalı özne yüklem ilişkisi olduğu, zamanla fiil unsuru ile *kergek / kerek / gerek*'in birleşip kalıplaşarak bir birlik oluşturduğu, bunun sonucu olarak da isim cümlesinden fiil cümlesine dönüşümün gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Birbirinden farklı nitelikteki eklerle kurulan bu birliklerin, genel olarak gerekliliği karşılamakla birlikte, aralarında anlam farklılığı olup olmadığının belirlenmesi ise ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir.

Kergek / kerek / gerek kelimesi, Eski Türkçe döneminden beri, bir yandan "gerek, lâzım, gerekli, muktezi" anlamlarıyla isim cümlelerinin yüklem ismi olarak kullanılırken, diğer yandan da bazı fiil şekilleriyle birleşerek gereklilik anlamında kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde *-mAk gerek*, *-A gerek*, *-sA gerek*, *-mİş gerek*, *-Up gerek*, *-IsAr gerek* biçimleriyle, gereklilik görevinde kullanılmış, dönem sonunda *-mAlı*'nın ortaya çıkmasıyla da bu tür kullanımlar kullanımdan düşmüştür; ancak *gerek* kelimesi, yüklem ismi kullanımını yanında, "*-mA + iyelik eki + gerek*" biçimindeki kullanımını, bugün de sürdürmektedir.

KISALTMALAR

- Darîr: bk. Karahan, Leylâ, 1994.
 Dâ'î: bk. Özmen, Mehmet, 2001.
 Dede Korkut: bk. Ergin, Muharrem, 1987.
 Fakih: bk. Mazıoğlu, Hasibe, 1974.
 Hurşîd-nâme: bk. Ayan, Hüseyin, 1979.
 Kadî: bk., Ergin, Muharrem, 1989.
 Siretî'n-Nebî: bk., Erkan, Mustafa, 1986.
 Süheyl: bk., Dilçin, Cem, 1991.

KAYNAKÇA

- Akkuş, Muzaffer, 1995, *Kitab-ı Gınyâ*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 592, Ankara.
 —, 2000, *Gereklilik Eki Üzerine Bir İnceleme*, Türk Dil Kurumu, Uluslararası Dördüncü Türk Dili Kurultayı'nda sunulan bildiri.
 Arat; Reşit Rahmeti, 1979, *Kutadgu Bilig III, İndeks*, Hazırlayanlar: Kemal Eraslan- Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları: 47, seri: IV-Sayı: A 12, Ankara.
 Ata, Aysu, 1997, *Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 681-1,2, Ankara.
 —, 1998, *Nehcü'l-Feradis III, Dizin-Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 518, Ankara.
 Ayan, Hüseyin, 1979, *Şeyhoğlu Mustafa Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd) İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 502, Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 93, Araştırma Serisi No. 77, Erzurum.
 Barutçu Özönder, F. Sema, 1998, *üç itigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks- XXX Levha*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 672, Ankara.
 Clauson, Sir Gerard, 1972, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
 Dilçin, Cem, 1991, *Süheyl ü Nev-bahâr İnceleme-Metin-Sözlük*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını-Sayı:51, Ankara.
Divanü Lûgati't-Türk Dizini IV, 1986, Çeviren: Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları:524, Ankara.
 Duman, Musa, 2000, *Birgili Muhammed Efendi Vasiyet-name*, R Yayınları, İstanbul.

- Eckmann, János, 1979, Çev. Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 551, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 94, Ders Kitapları Serisi No: 7, Ankara, 183-223.
- , NF, *Nehcü'l-Feradis Uştmalarning Açuç Yolu Cennetlerin Açık Yolu*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 518.
- , 1988, *Çağatayca El Kitabı*, Çeviren: Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3412, İstanbul.
- Ercilasun, Ahmet, B., 1984, *Kutadgu Bilig Grameri –Fii-*, Gazi Üniversitesi Yayınları No: 33, Ankara.
- Erdal, Marcel, 1991, *Old Turckic Word Formation*, Vol. I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Ergin, Muharrem, 1963, *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*, Türk Dil Kurumu Yayınları-Sayı: 219, Ankara.
- , 1989, *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Türk Dil Kurumu Yayınları-Sayı: 219, Ankara.
- , 1980, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2244, İstanbul.
- Erkan, Mustafa, 1986, *Siretü'n-Nebî (Tecümetü'z-Zarîr) İnceleme- Metin I*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış doktora tezi).
- Gabain, A. von, 1988, *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları: 332, Ankara.
- , 1979, “Codex Cumanicu’un Dili”, Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Atatürk Üniversitesi yayınları No: 551, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 94, Ders Kitapları Serisi No: 7, Ankara, 73-118)
- Grönbech, K, 1992, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Çeviren: Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı /1396, Türk Dünyası Edebiyatı/27, Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin, 1996, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 638, Ankara.
- Karahan, Leylâ, 1994, *Erzurumlu Darîr Kısâ-i Yûsuf Yûsuf u Züleyhâ*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 546, Ankara.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (Hazr.), 1989, Seyf-i Serâyî, *Gülîstan Tercümesi (Kitâb Gülîstan bi't-Türkt)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 544, Ankara.
- , 1994, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 579, Ankara.
- Kaya, Ceval, 1994, *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınlar: 607, Ankara
- Korkmaz, Zeynep, 1973, *Marzubân-nâme Tercümesi, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 219, Ankara.

- Mansuroğlu, Mecdut, 1979, Çev. Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 551, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 94, Ders Kitapları Serisi No: 7, Ankara, 141-182.
- Mazıoğlu, Hasibe, 1974, *Ahmed Fakih Kitâb u Evsâfi Mesâcidi 'ş- Şerife*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 399, Ankara.
- Özmen, Mehmet, (Hazr.) 2001, *Ahmed-i Dâ'i Divanı (Metin-Gramer-Tıpkıbasım)*, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları: 775/1, Ankara.
- Räsänen, Martti, 1969, *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- Sevortyan, E.V., 1980, *Etimologičeskiy Slovar Tyurskih Yazokov III*, İzdatyelstvo Nauka, Moskva.
- Tarama Sözlüğü III*, 1967, Türk Dil Kurumu Yayınları-Sayı: 212, Ankara.
- Tarama Sözlüğü VII Ekler*, 1974, Türk Dil Kurumu Yayınları-Sayı: 212/7, Ankara.
- Tekin, Şinasi, 1976a, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 142-192
- , 1976b, *Uygurca Metinler II. Maytrisimit*, Atatürk Yayınları no. 263, Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 54, Araştırma Serisi No. 44, Ankara.
- Tekin, Talat, 2000, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
- Timurtaş, Faruk K., 1977, *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer- Metin-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2157, İstanbul.